

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2008 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2009

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2008

2

Vilnius 2009

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2008

2

Vilnius 2009

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER

Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2009

© Straipsnių autoriai, 2009

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Kryžiaus karai Baltijos jūros regione

Iben Fonnesberg-Schmidt. **The Popes and the Baltic Crusades 1147–1254.** Leiden–Boston: Brill, 2007, xvi, 287 p.

Kryžiaus karų istoriografijoje Baltijos regiono kryptis sulaukė ne vienos studijos. Pirmiausia paminėtina iki šiol populiariausia danų kilmės Oksfordo universiteto medievisto Eriko Christianseno monografija „The Northern Crusades“¹. Anglosaksiškoji istoriografija vėliau buvo papildyta lietuvių kilmės JAV istoriko Viljamo Urbano darbais². Pastarieji užsienio istoriografijoje iki šiol vertinami kontroversiškai³. Lietuvių istoriografijoje Kryžiaus karų posūkis į Baltijos regioną bene geriausiai yra pristatytas medievisto Edvardo Gudavičiaus darbe „Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje“⁴. Latvijoje analogišką darbą parašė istorikas Indrikis Šternsas⁵. Rusijoje Kryžiaus karus Baltijos regione, žinoma, labiau akcentuojant Polocko bei Didžiojo Naugardo vaidmenį, plačiausiai yra pristatiusios ir net parengusios reikiamus šaltinius istorikės Valentina Matuzova ir Elena Nazarova⁶. Lenkijos istorikų darbai – Kryžiaus karų Baltijos regione apžvalga pristatyta Dariaus von Güttnerio Sporzyńskio studijoje⁷.

¹ E. Christiansen, *The Northern Crusades: the Baltic and the Catholic Frontier 1100–1525*, Minneapolis, 1980. Dar kartą ši knyga buvo perspausdinta 1998 m.

² W. L. Urban, *The Baltic Crusade*, Chicago, 1994 (pirmas leidimas – 1975). Kai kurie šio istoriko darbai jau yra išversti ir į lietuvių kalbą, plg. W. Urbanas, *Žalgiris ir kas po jo? Lietuva, Lenkija ir Vokiečių ordinas – nemirtingumo beiėškant*, Vilnius, 2004; W. Urbanas, *Kryžiaus karas Žemaitijoje*, Vilnius, 2005.

³ Plg. S. Ek dahl, *Crusades and Colonization in the Baltic: a Historiographic Analysis*, *XIX rocznik instytutu Polsko-Scandynawskiego 2003/2004*, Kopenhaga, 2004, p. 1–42.

⁴ E. Gudavičius, *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius, 1989.

⁵ I. Šterns, *Latvijas vēsture. 1180–1290 Krustakari*, Rīga, 2002.

⁶ Plg. В. И. М а т у з о в а, Е. Л. Н а з а р о в а, *Крестоносцы и Русь конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарий*, Москва, 2002.

⁷ D. von G ü t t n e r S p o r z y ń s k i, Recent Issues in Polish Historiography of the Crusades, *The Military Orders*, Vol. 4: *On Land by Sea*, ed. J. Upton–Ward, Aldershot–Hampshire, 2008, p. 13–21.

Pastaruoju metu anglosaksiškoji historiografija, labiausiai atstovaudama pliuralistinei Kryžiaus karų historiografinėi kryptčiai, išvelgiančiai, kitaip, nei tradicionalistai, Kryžiaus karus ne tik prieš musulmonus, bet ir prieš eretikus, pagonis, politinius priešus, oponentus, husitus ir pan.⁸, savo studijose Kryžiaus karų judėjimui Baltijos regione skiria tradicinius skyrelius⁹. Tas pats pasakytina ir apie Kryžiaus karams skirtas enciklopedijas¹⁰ bei kariniams vienuolių ordinams (tamplieriams, Vokiečių ordinui ir kitiems) skirtas studijas¹¹. Žinoma, tai tyrinėta neatsiribojus nuo bendro Kryžiaus karų judėjimo. Toks būtų Kryžiaus karų Baltijos regione historiografinis horizontas, kuriame 2007 m. pasirodė jaunos danų medievistės, Oksfordo universiteto auklėtinės Iben Fonnesberg-Schmidt studija „The Popes and the Baltic Crusades 1147–1254“.

Autorė magistro laipsnį įgijo *Aarchus* universitete (Danija, Jutlandijos pusiasalis), o doktorantūrą studijavo Oksfordo universitete (1999–2004). Tad kuo jo monografija yra svarbi lietuviškajai historiografijai, prisiliečiančiai prie Kryžiaus karų Baltijos regione problematikos?

Prieš imantis pristatyti pačią knygą, konstatuotina, kad lietuvių istorikai iki šiol nėra parašę nė vienos knygos, skirtos Kryžiaus karų judėjimui Baltijos regione arba Naujojoje Europoje (pastarąjį regioną suprantant kaip teritoriją į rytus nuo Elbės upės). Tiesa, E. Gudavičius pristatė Kryžiaus karų faktoriaus pasirodymo Baltijos regiono rytinėje pakrantėje prielaidas ir priežastis. Vokiečių ordino atsikraustymo aplinkybes Vakarų Europos Kryžiaus karų politikos kontekste bandė aptarti ir tarpukario istorikai – kunigas ir istorikas Juozas Stakauskas bei Zenonas Ivinskis¹². Čia paminėtinas ir garsusis J. Stakausko ginčas su kitu kunigu kanauninku Antanu Steponaičiu dėl Apaštaltų Sosto vaidmens Kryžiaus karų Baltijos regione vertinimo¹³.

⁸ Plačiau – G. C o n s t a b l e, The Historiography of Crusades, *The Crusades from the Perspectyve of Byzantium and the Muslim World*, ed. A. E. Laiou, R. P. Mottahedeh, Washington, 2001, p. 1–22.

⁹ Plg. J. R i l e y - S m i t h, *The Crusades. A Short History*, New Haven–London, 1987; C. T y e r m a n, *The Crusades. A Very Short Introduction*, Oxford, 2004, p. 47–50; C. T y e r m a n, *Fighting for Christianity. Holy War and the Crusades*, Oxford, 2004, p. 72–75.

¹⁰ Plg. [W. U r b a n], The Baltic Crusades, *The Crusades. An Encyclopedia*, Volume I: A–C, ed. A. V. Murray, Oxford, 2006, p. 145–151.

¹¹ P v z., į rusų kalbą versta prancūzų istoriko Aleno Demurže sintezė, A. Д е м у р ж е, *Рыцарь Христиа. Военно-монашеские ордены в средние века XI–XVI в.в.*, С.-Петербург, 2008, с. 94–111, 210–216, 262–265.

¹² J. S t a k a u s k a s, *Lietuva ir Vakarų Europa XIII–me amžiuje*, Kaunas, 1934; Z. Ivinskis, Krikščioniškosios Vakarų Europos santykiai su pagoniškąja Lietuva, *Athenaeum*, 1933, t. 4, p. 4–11.

¹³ [Kan.] A. S t e p o n a i t i s, *Mindaugas ir Vakarai. Vokiečių militaristinių ordinų veikla ir Mindaugo santykiai su Roma*, Kaunas, 1937.

Tad nesant savų išsamių tyrinėjimų¹⁴, juo labiau tyrinėjimų, pagrįstų lyginimo metodu (kas šiuo metu yra labai populiari užsienio istoriografijoje), lieka kitas ne mažiau svarbus darbas – kaupti ir studijuoti naujausią užsienio istoriografijos literatūrą, siekiant mažiausiai poros tikslų. Pirmiausia – užčiuopti užsienio, konkrečiau lenkų, anglosaksų, rusų, vokiečių ir skandinavų istoriografijos pulsą, atsižvelgiant į bendrąją europinį Kryžiaus karų judėjimą. Antra – įvertinti lietuviškosios istoriografijos pasiekimus, juos lyginant su užsienio istoriografijos pasiekimais. Toks vertinimas parodytų, kur link turėtų orientuotis lietuvių istoriografija, kas yra ir ko dar nėra padaryta.

Šiuo atveju ypač aktyvūs Skandinavijos šalių istorikai. Jie yra inspiravę keliolika mokslinių konferencijų bei knygų ir tęstinių leidinių serijų, tiesiogiai arba netiesiogiai susijusių su christianizacijos, europeizacijos ir Kryžiaus karų procesais Baltijos regione¹⁵. Antai knygų serijoje „The Northern World. North Europe and the Baltic c. 400–1700 A D Peoples, Economies and Cultures“ jau yra pasirodžiusi lietuvių istoriografijai svarbi Gotlando universiteto profesoriaus Nilso Blomkvisto knyga¹⁶. Tęstiniuose leidiniuose – *Acta Visbyensia, Culture clash or compromise (CCC papers)* – yra nemažai straipsnių, skirtų bendram Baltijos regionui europeizacijos ir christianizacijos procesų aptarimui. Tad nenuostabu, kad „The Northern World...“ knygų serijoje pasirodė ir I. Fonnesberg-Schmidt studija.

Knygą sudaro įvadas, penki skyriai (padalyti į dar smulkesnius poskyrius), literatūros sąrašas, asmenvardžių ir geografinių vardų rodyklės. Studijos įvade autorė užsibrėžė išanalizuoti Kryžiaus karų Baltijos regione politikos formas ir vystymąsi nuo 1147 iki 1254 m.

Pirmoji chronologinė data žymi prasidėjusią Kryžiaus karų epochą Naujojoje Europoje, kai 1147 m. buvo organizuotas Kryžiaus žygis prieš Paelbio slavus – vendus. Chronologijos pabaigą žymi kitas pasirinktas kriterijus – popiežiaus Inocento IV pontifikato pabaiga (1254 m.). Tiesa, autorė taip ir neparodo, kodėl būtent šio popiežiaus pontifikato pabaiga yra paimta kaip atskaitos taškas, nes ir po Inocento IV mirties jo įpėdiniai (ypač pasakytina apie Urbono IV, Klemenso IV pontifikatus) koordinavo Kryžiaus karų eigą Baltijos regione, kol, anot tyrinėtojų, prasidėjo „amžinasis“

¹⁴ Kaip paskata imtis tyrinėjimų ir aktyviai bendradarbiauti su užsienio istorikais laikytina 2006 m. rugsėjo 21–22 d. Šiauliuose vykusį tarptautinę mokslinę konferenciją, skirta Saulės mūšio 770 m. sukakčiai paminėti. Vėliau buvo išspausdinta ir konferencijos medžiaga, žr. *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, sud. R. Trimonienė, R. Jurgaitis, Šiauliai, 2007.

¹⁵ Mums svarbesnis straipsnių rinkinys – *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*, ed. A. V. Murray, Aldershot–Burlington, 2001.

¹⁶ N. B l o m k v i s t, *The Discovery of the Baltic. The Reception of a Catholic World-System in the European North (AD 1075–1225)*, Leiden–Boston, 2005.

(*perpetual crusades*) arba „tebevykstantis“ (*ongoing crusade*) Kryžiaus karas prieš Lietuvą¹⁷.

Norėdama nustatyti Kryžiaus karų formas ir vystymąsi, patogumo dėlei autorė chronologinį darbo laikotarpį suskirstė pagal popiežių valdymo metus. Juolab, kad knygoje ir yra užsibrėžta parodyti, kaip keitėsi popiežių Kryžiaus karų politika. Pati save priskyrusi pliuralistinei Kryžiaus karų istoriografinėi krypti (p. 5), autorė pratęsė pliuralistų išryškintas Kryžiaus karų gaires (organizavimą, materialinės bazės sukūrimą). Tačiau ideologinių Kryžiaus karų motyvų, kitaip, nei kiti pliuralistai, autorė nenagrinėjo, tik pritarė minčiai, kad nuodėmių atleidimo motyvas Kryžiaus karų procese atliko nemažą vaidmenį. Tiesa, nagrinėdama popiežių bules (o jos ir sudaro pagrindinę darbo bazę), autorė atskleidžia, kaip iš vienu bulių į kitas buvo perkeliamos nuodėmių atleidimo bei atleidų davimo sampratos, arba kaip jos įgydavo naujas reikšmes, dėl šios priežasties ji papildo ir ideologinių Kryžiaus karų faktorių nagrinėjimą (specialiai kitų faktorių neapardama).

Apskritai, autorės monografijos pagrindą sudaro daugybė popiežių bulių, jų kritikai ir diakritikai skirta istoriografija, platus to meto Europos politinių įvykių spektras. Pastarojo negalima išvengti, norint atskleisti Kryžiaus karų procesą Baltijos regione. Juk popiežių bulių retorika, kaip parodė autorė, daugeliu atveju priklausė nuo Apaštalu Sosto išsikelto konkrečių uždavinių, kuriuos diktavo to meto (XII ar XIII a.) geopolitika (Šv. Žemės reikalai, joje ypač XII a. įvykę skaudūs pralaimėjimai), santykiai su Bizantija, konfliktas su imperatoriumi (ypač tai pasakytina apie imperatorių Frydrichą II). Prie viso to reiktų pridėti ir nacionalinių valstybių (konkrečiau – Švedijos ir Danijos) interesus savo kaimyninių pagonišku kraštu atžvilgiu bei rekonkistos judėjimą Iberijos pusiasalyje, misijų politiką tarp musulmonų Azijoje ir pan. Tik tokiaime plačiame kontekste galime kalbėti apie Kryžiaus karų proceso fazes Baltijos regione.

Monografijoje pastebimos dvi glaudžiai tarpusavyje susijusios tyrimo gijos: analizuoti popiežių koordinuotą Kryžiaus karų procesą Baltijos regione ir tuo pačiu aptariamuoju laikotarpiu pristatyti krikščioniškųjų misijų sklaidą.

Pirmoji monografijos gija veda prie to, kad Kryžiaus karai, Baltijos regione prasidėję Eugenijaus III pontifikato metu, lemtingus ir svarbiausius pokyčius patyrė ne Inocento III, bet jo įpėdinio Honorijaus III pontifikato metu, t. y. jau XIII a. pirmojoje pusėje. Tad Honorijaus III valdymas yra lūžinis Kryžiaus karų Baltijos regione. Autorė neatmetė kitų pliuralistų teiginio, kad Inocentas III naujai pagrindė nuodėmių atleidimo sampratą¹⁸, kuri plėtojosi nuo garsiosios Eugenijaus III bulės *Quantum pra-*

¹⁷ N. Housley, *The Later Crusades 1274–1580. From Lyons to Alcazar*, Oxford, 1992, p. 340–341.

¹⁸ Plg. J. Riley-Smith, *The Crusades*, p. 121.

edecessores paskelbimo 1146 m.¹⁹, tačiau esminius pokyčius, kaip ši samprata paveikė Kryžiaus karų judėjimą Baltijos regione, mato jau Honorijaus III pontifikato metu.

Anot tyrinėtojos, savo bulėje *Si pro varietate* (1221) Honorijus III kryžininkams, vykstantiems į Baltijos regioną, suteikė visišką nuodėmių atleidimą. Be to, nuo Honorijaus III pontifikato laikų bulėse pradėta kalbėti apie nuodėmių atleidimą tiems, kurie finansiškai remia kryžininkus Baltijos regione, kas, anot tyrinėtojos, taip pat buvo nauja. Taigi tuomet Kryžiaus karai Baltijos regione įgijo tokį pat statusą kaip ir Šv. Žemėje (p. 143). Tiesa, autorė pritaria ir tai minčiai, kad Honorijus III buvo nuoseklus Inocento III idėjų perėmėjas, tačiau XIII a. pirmojoje pusėje susiklosčiusios naujos sąlygos (pavyzdžiui – elgetaujančių vienuolių ordinų atsiradimas ir jų pajungimas Kryžiaus karų skelbimo darbui, ypatingas dėmesys Baltijos regionui (šalia rekonkistos ir Palestinos reikalų), mažiausiai dviejų misijų centrų – Livonijoje ir Prūsijoje įsteigimas ir pan.) leidžia kalbėti apie didesnę Honorijaus III pontifikato reikšmę Baltijos regionui, nei Inocento III. Tačiau, anot autorės, laikotarpis nuo Eugenijaus III pontifikato iki Honorijaus III sudarė vieną (nors ir nelabai tolygų) periodą.

Autorė pagrįstai išskyrė laikotarpį nuo Eugenijaus III valdymo iki pat popiežiaus Aleksandro III pontifikato. Būtent XII a. antrojoje pusėje buvo paskelbtas pirmasis Kryžiaus žygis prieš estus, tad nuo tada galima kalbėti apie Kryžiaus karų procesą Baltijos regione, 1147 m. įvykius pripažįstant neturėjus tęstinumo (nors ir neužmirštus). Beje, tai pasakytina apie Kryžiaus karus į Šv. Žemę. Laikotarpiu nuo II Kryžiaus žygio iki pat III Kryžiaus žygio (įvykusio 1189–1192 m.), nors ir mėginta organizuoti, tačiau taip ir liko neįgyvendintas nė vienas Kryžiaus žygis. Taigi, III Kryžiaus žygio chronologija faktiškai sutapo su Kryžiaus karų Baltijos jūros regione. Tiesa, autorė nurodė vietinių Švedijos ir Danijos valdovų siekius užvaldyti dar pagoniškus kraštus (pvz., Riugeno salą, Suomiją) prisidengiant krikščionybės platinimu ir siekiant Kryžiaus karų sankcijos savo veiksams dar iki Aleksandro III pontifikato. Tai dar kartą parodo, kaip plačiame kontekste analizuojant įvykius, reikia juos tarpusavyje jungti.

Tad nuo Aleksandro III iki Honorijaus III pontifikato prasidėjo kitas Kryžiaus karų Baltijos regione etapas, bet jo esmė ta, kad Kryžiaus karų procesas šiame regione nepasiekė Kryžiaus karų į Šv. Žemę svarbos. Ir tik nuo Honorijaus III pontifikato Kryžiaus karai Baltijos regione buvo prilyginti karams Palestinoje. Honorijaus darbus vėliau pratęsė popiežiai Grigalius IX ir ypač Inocentas IV. Priminsime, kad Inocentas IV apskritai vertintinas kaip viena ryškiausių XIII a. asmenybių. Pontifikatą pradėjęs

¹⁹ Plačiau – J. Phillips, *The Second Crusade. Extending the Frontiers of Christendom*, New Haven–London, 2007, p. 37–60. Apie nuodėmių atleidimą plačiau – A. J. Brundage, *Holy War and the Medieval Lawyers*, A. J. Brundage, *The Crusades, Holy War and Canon Law*, Hampshire, 1991, p. 117–120.

tremtyje, jis vėliau triumfuodamas grįžo į Romą. Kaip tik tuo metu Mindaugas kreipėsi į popiežių dėl karūnacijos ir Lietuvos vyskupijos įkūrimo.

Antroji monografijos gija – gana plačios krikščioniškųjų misijų panoramos pristatymas. Tiesa, autorė nesiėmė nagrinėti krikščioniškųjų misijų ir Kryžiaus karų santykio, nors pagrindo tam lyg ir būta. Mat autorė mėgina Kryžiaus karų procesą Baltijos regione sieti su tuo pat metu vykusiomis misijomis (tuo tikslu, aptardama kiekvieno popiežiaus valdymą, autorė išskiria atskirus poskyrius, skirtus būtent popiežių misijų veiklai Baltijos (ir ne tik) regione). Toks misijų ir Kryžiaus karų sugretinimas leidžia pastebėti ir geriau suvokti, kaip Kryžiaus karų epochoje buvo organizuojamos misijos (nei misijų darbo metodų, nei galiausiai misijų santykio su Kryžiaus karais autorė nesiėmė nagrinėti, pagaliau tai neįėjo į autorės darbo planus). Tačiau mintis, kad popiežių Inocento III, Honorijaus III ir jų įpėdinių laikais (ypač Inocento IV) buvo laikomasi taikaus misijų propagavimo, lietuvių istoriografijoje yra priimama sunkiai, arba net atmetama²⁰.

Ypač plačiai autorė aptarė dominikonų ir (mažiau) pranciškonų veiklą Baltijos regione, jų funkcijas ne tik organizuojant Kryžiaus karus, bet ir vykdant misijas tarp pagonių. Ypač įdomios paralelės tarp dominikonų misijų Maroke, kitose Afrikos ir Azijos vietose su misijų banga Baltijos regione. Išskirtinė figūra pasirodė besanti šv. Dominyko bei jo misijų doktrinos sekėjai (ypač popiežius Grigalius IX). Pateikti teiginiai dar kartą verčia permąstyti Kryžiaus karų ir krikščioniškųjų misijų tarpusavio santykį kintant ne tik Kryžiaus karų, bet ir misijų politikai. Beje, autorė savo monografijoje kalba apie dviejų lygių misijas – „vidines“ ir „išorines“. „Vidinės“ misijos (*internal Mission*) buvo vykdomos tarp eretikų Vakarų Europoje, o „išorinės“ (*external Mission*) vykdytos tarp pagonių ir saracėnų (p. 119).

Čia tik pastebėsime, kad istoriografijoje esantis neatitikimas tarp misijų ir Kryžiaus karų buvo suniveliuotas išvedus hibridinį terminą „misionieriški karai“ (*Missionskrieg*), jį prilyginus *Schwertmission* (kalavijo misijoms) terminui. Štai lenkų tyrinėtojas Marianas Dygo, remdamasis Hansu D. Kahliu, kalba apie buvusius dviejų rūšių misionieriškus karus – netiesioginius ir tiesioginius (vok. *Indirekten Missionskrieg* ir *direkten Missionskrieg*)²¹. Anot tyrėjo, kai misionieriai pradėjo peržengti *compellere intrare*, kaip prievartos misijose galimybės slenkstį (kaip tai padarė antrasis Livonijos vyskupas Bertoldas), prasidėjo tiesioginių misionieriškų karų epocha²². Tačiau taip ir lieka neaišku, ar *Missionskrieg* yra Kryžiaus karai arba tiksliau, kuriai bendrai Kry-

²⁰ Plg. M. J u č a s, *Krikščionybės kelias į Lietuvą. Etapai ir problemos*, Vilnius, 2000, p. 60.

²¹ Plg. M. D y g o, *Mission und Kreuzzug in der Anfängen der Christianisierung Livlands, Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, p. 75–76.

²² Ten pat, p. 83–84.

žiaus karų klasifikacijos schemai būtų jie priskirti (M. Dygo savo studijoje taip ir nepaiškino).

Kadangi ankstyvosios misijos išivaizduojamos kaip taikios, karinių / prievartinių misijų chronologinės ribos yra brėžiamos nuo Karolio Didžiojo karų prieš saksus²³, vėliau užkariavimų politiką siejant su misijomis regione į rytus nuo Elbės upės²⁴, o galiausiai ir baltų kraštuose²⁵.

Tiesa, XX a. pab. E. Gudavičius pasiūlė truputį modifikuotą vadinamųjų taikių ir karinių misijų santykių vaizdą: taikiosios misijos niekur nedingo, tačiau nuo XIII a. pr. jos prarado oficialųjį Bažnyčios statusą²⁶ ir užleido vietą karinio pobūdžio misijoms, kurios tapo svarbiausia Vokiečių ordino egzistavimo sąlyga.

Tad dabartinė istoriografija prievartines misijas prilygina Kryžiaus karams, taip ir neišsiaiškinusi, kokia buvo prievarta ir kam ji buvo taikoma.

Tokio uždavinio (ir greičiausiai tokios problemos) neižvelgė ir monografijos autorė. Tačiau tam tikrų minčių ji šiuo klausimu taip pat pateikė. Pavyzdžiui, nagrinėdama Kryžiaus karų proceso poslinkius jau po Honorijaus III mirties ji prieina išvados, kad atsiradus Vokiečių ordino faktoriui, iškilus nacionalinių valstybių (Danijos, Švedijos) politinėms ambicijoms, Kryžiaus karų organizavimas buvo patikėtas pastarosioms, o ne, kaip buvo dar prie Inocento III bei Honorijaus III pontifikato, misijų vyskupams (p. 247). Tiesa, iš to nedaryta distinkcija, atskirianti misijas nuo Kryžiaus karų, bet pati mintis Kryžiaus karų ir misijų tarpusavio santykio kontekste yra svarbi (pačios autorės tai lieka nesureikšmintas).

Trumpai pristatę monografijos turinį, grįžkime prie lietuviškosios istoriografijos, kalbančios apie Kryžiaus karus ir krikščioniškąsias misijas Baltijos regione, tolesnių perspektyvų. Pirmiausia reiktų pripažinti, kad baltų genčių ir Lietuvos valstybės christianizacijos proceso ir Kryžiaus karų tyrinėjimai, turintys didžiulį įdirbį užsienio istoriografijoje, yra perspektyvūs ir pačioje Lietuvoje. Viena vertus, plati užsienio istoriografijos patirtis mus ragina šiuos procesus nagrinėti bendrame Naujosios Europos arba visos Europos kontekste²⁷. Tam labiausiai tinka lyginamasis tyrimo metodas. Taikant jį

²³ L. G. D u g g a n, "For Force is not of God"? Compulsion and Conversion from Yahweh to Charlemagne, *Varieties of Religious Conversion in the Middle Ages*, ed. J. Muldoon, Gainesville, 1997, p. 57–58. Tiesa, vokiečių užkariavimų politika pradėta dar Dogoberto I laikais, plačiau – R. F l e t h e r, *The Barbarian Conversion. From Paganism to Christianity*, New York, 1998, p. 195–197, 213.

²⁴ F. L o t t e r, The Crusading Idea and the Conquest of the Region East of the Elbe, *Medieval Frontier Societies*, ed. R. Bartlett, A. Mac Kay, Oxford, 1989, p. 267–273.

²⁵ E. G u d a v i č i u s, *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, p. 20–29.

²⁶ E. G u d a v i č i u s, *Mindaugas*, Vilnius, 1998, p. 133.

²⁷ Tam naują postūmį suteikia ir neseniai išleistas straipsnių rinkinys, skirtas Lietuvos valstybės susidarymui Europos monarchijų susidarymo kontekste. Žr. *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, sud. R. Petrauskas, Vilnius, 2008.

galima ir reikia lyginti kuo įvairesnius procesus, kintamuosius arba istorinius segmentus²⁸. Kaip parodė ir I. Fonnesberg-Schmidt knyga, iš pirmo žvilgsnio nuo Baltijos regiono nutolusių procesų, įvykių tyrimas kartais priveda prie įdomių ir naujai problemas įprasminančių paralelių, kurių galime nepastebėti užstrigus tik ties „tikrosios“ Lietuvos tyrinėjimais. Šiuo atveju platus kontekstas yra privalumas, ypač nagrinėjant tokius procesus, kuriuos Baltijos regionui sukėlė Kryžiaus karai ir christianizacija. Juk tik turint bendrąjį, visuminį Kryžiaus karų proceso vaizdą plačiame Europos arba Naujosios Europos regione, galime nustatyti tiek paties judėjimo Baltijos regione vidinius lūžius, fazes, tiek ir Kryžiaus karų santykį su tuo metu vykusiais procesais (ekonomiškais, politiniais, kultūriniais).

Antra vertus, platesnio konteksto suvokimas leistų prisiliesti arba net ištraukti į užsienio istoriografijoje vykstančias diskusijas apie christianizaciją ir Kryžiaus karus. Juk lietuvių istoriografijoje iki šiol neieškota paralelių, pavyzdžiui, tarp Paelbio slavų užkariavimo modelio ir baltų genčių, kurių vykdė Vokiečių ordinas, nors užsienio istoriografija tokias paraleles jau yra seniai išvedusi. Lygiai taip pat nežinomos jokios paralelės tarp rekonkistos Iberijos pusiasalyje ir Kryžiaus karų Baltijos regione. Niekas iki šiol netyrinėjo Kryžiaus karų ir krikščioniškųjų misijų santykio. Pati I. Fonnesberg-Schmidt prie šio santykio lyg ir prisiliečia, tačiau problema, nepaisant tikrai taiklių H. D. Kalio ir R. Richardo Wenskausio pastebėjimų²⁹, – tebeegzistuoja ir jos autorė savo monografijoje nesprenžia. Tiksliau, ši fundamentali problema istoriografijoje yra tiesiog apeinama, bandant viską suniveluoti hibridiniu „karinių misijų“ terminu.

Iki šiol kartojami iš pažiūros lyg ir vadovėlinėmis tiesomis tapę teiginiai apie Vokiečių ordino faktorių kuriantis Lietuvos valstybei. Neužtenka konstatuoti, kad lietuviai „spėjo“ sukurti savo valstybę jau kraustantis į Baltijos jūros rytinę pakrantę Vokiečių ordinui, o kitos baltų gentys – ne. Kryžiaus karų faktorius veikė visą Baltijos jūros rytinę pakrantę, nesvarbu, ar buvo sukurta viena ar kita baltų valstybė (juk Lietuvos valstybės atsiradimas neeliminavo Kryžiaus karų faktorius). Taigi iki galo dar neaiškus ir Lietuvos valstybės formavimosi veiksnys Kryžiaus karų procesui (iki tol dažniausiai buvo klausiama atvirkščiai).

²⁸ Apie tai plačiau – M. Borgolte, Europos lyginamosios medievistikos būklė ir perspektyvos, *Lietuvos istorijos metraštis*. 2003 metai, 1, 2004, p. 135–147.

²⁹ H. D. K a h l, *Compellere intrare*. Die Wendenpolitik Bruns von Querfurt im Lichte hochmittelalterlichen Misions – und Wölkerrechts, *Zeitschrift für Ostforschung*, 1955, Jahrg. 4, Heft. 3, S. 361–401. H. D. K a h l, Die ersten Jahrhunderte des missionsgeschichtlichen Mittelalters. Bausteine für eine Phänomenologie bis ca. 1050, *Die Kirche des früheren Mittelalters (Kirchengeschichte als Missionsgeschichte)*, ed. K. Schäferdiek, Köln–Wien, 1978, S. 123–158. R. W e n s k u s, *Studien zur Historisch-Politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt*, Münster–Köln, 1956.

Tokių ir panašių problemų galime išvardyti daug ir įvairių. Jos rodo tik viena: lietuviškoji istoriografija iki šiol per mažai rėmėsi užsienio istoriografijos patirtimi. Žinoma, pastaruoju metu, į tyrinėjimus įsitraukus vis daugiau istorikų (čia turime omenyje pirmiausia medievistus), šis žinių horizontas sparčiai plėtėja, tačiau susiduriama su kita problema. Turime omenyje milžinišką informacijos srautą. Vien Kryžiaus karų proceso problematikai yra skirta tūkstančiai straipsnių ir monografių, parašytų nuo XIX a. iki šių dienų įvairiausiomis kalbomis. Tad kiekvienam tyrinėtoju neatsitiktinai kyla ir literatūros atrankos reikšmė bei prasmė. Šiuo atveju nėra abejonių, kad I. Fonnesberg-Schmidt studija yra reikšmingas darbas, papildantis Kryžiaus karų Baltijos regione tyrinėjimus.

Marius Ščavinskas

Dariusz Nawrot. **Litwa i Napoleon w 1812 roku.** Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2008, 792 p.

1812 metų antrosios pusės Lietuvos arba napoleonmečio istoriografija praturtėjo dar viena akademinė pozicija. Lietuvoje populiaru (kas lemia tokį, sakyčiau, padidėjusį susidomėjimą pusės metų laikotarpiu, sunku tiksliai ir trumpai pasakyti. Norint išsiaiškinti, reiktų atskiro tarpdisciplininio pobūdžio tyrimo) tema sulaukė lenkų istoriko Dariuszo Nawroto dėmesio. Tai neturėtų stebinti. Žvilgterėję į istoriografiją pamatysime, kad lenkų tyrinėtojų dėmesio šiai temai praeitame amžiuje nestigo, pakanka paminėti vien konceptualią Januszo Iwaszkiewicziaus studiją „Litwa w 1812 roku“ (Krokuva, 1912). Taigi tradicija rašyti darbus lenkų kalba apie 1812 m. Lietuvoje yra gyvybinga. Tai poligrafiškai solidus, iliustruotas ir gerokai savo apimtimi pranokstantis iki tol pasirodžiusias knygas leidinys. Kaip žinia, tema nebe nauja, įvairių šalių istorikų eksploatuota gana intensyviai, sukauptas didžiulis faktografinis bagažas, remiantis juo realizuotos išvados ir apibendrinimai. Taigi pasiryždamas imtis šios temos, autorius neišvengiamai turėjo susidurti su principine problema: ką iš esmės galima pasakyti naujo.

Įvade autorius glaustai aptarė šaltinius, kaip ir pagrindinę literatūrą, taip pat šios srities tyrimus lietuvių kalba. Nors iki tol rašę istorikai naudojo plačią šaltinių bazę, D. Nawrotui pavyko surasti naujos empirinės medžiagos, kurios dėl įvairių priežasčių neaptiko ankstesni tyrinėtojai. Tai pavyko dar kartą atidžiai peržiūrėjus Lenkijos, Lietuvos, Prancūzijos, Rusijos, Ukrainos, Baltarusijos archyvų ir bibliotekų rankraštynus. Surasta Lietuvos laikinosios vyriausybės komisijos (toliau – LLVK), Vidaus, Finansų

ir Karo komitetų dokumentacija, kuri papildo ir pagilina dažniausiai istorikų eksploatuotus LLVK, Vilniaus departamento administracinės komisijos bei dalinai išlikusius Gardino, Minsko ir Baltstogės departamentų analogiškose komisijose bei Vilniaus municipaliteto tarnybinėje dokumentacijoje užfiksuotą informaciją. Tačiau svarbiausiu nauju šaltiniu, kurį autoriui pavyko įvesti į mokslinę apyvartą, derėtų laikyti LLVK narių Aleksandro Potockio, Aleksandro Sapiegos bei generalino inspektoriaus Romualdo Giedraičio korespondenciją, kurioje surandame neformalizuotas mintis apie įvykių raidą. Viena vertus, ypač svarbu yra tai, kad korespondencija leidžia pajusti to meto dinamiško gyvenimo atmosferą, priimamų sprendimų „vidinę virtuvę“, kurią kartais sunku išvelgti remiantis vien tiktais valdiškų institucijų dokumentais.

Pagrindinį tikslą autorius suformulavo taip – išsiaiškinti lietuvių „užsiangažavimą“ 1812 m. Prancūzijos ir Rusijos kare, nagrinėjant tris chronologiniu teminiu principu išdėliotas pagrindines politines karines temas. Knyga suskirstyta į tris dalis: „Lietuva tarp Aleksandro ir Napoleono“, „Lietuvos valdžia 1812 metais“, „Lietuvos karinės pajėgos 1812 metais“, bei juos papildančius skyrius, t. y. prologą, pavadintą „Lietuva 1807 metais“, ir epilogą „Didžiosios Armijos pasitraukimas iš Lietuvos“. Visi skyriai parašyti teminių fragmentų principu, o viename skyriuje jų galima surasti daugiau nei vieną, todėl kartais sunku juos vertinti vienareikšmiškai.

Įvadiniame skyriuje atkreipiamas dėmesys į Lietuvos vidinę situaciją 1807 m., t. y. tuo metu, kai imperatorius Napoleonas vykdė karinę kampaniją Lenkijoje. Nuosekliai aptariamos Lietuvos visuomenėje vyravusios proprancūziškos nuotaikos, vietinių politikų žingsniai – siūlymai Napoleonui praplėsti karinius veiksmus į Lietuvos teritoriją, nušviečiami Rusijos caro lenkiškosios politikos pagrindiniai momentai (kunigaikščio Adomo Čartoryskio ir Stanislovo Ūrsino Niemcevičiaus pastangos išspręsti Lenkijos atkūrimo klausimą su caro Aleksandro I pagalba). Teigiama, kad Aleksandras I siekė realizuoti pagrindinį interesą „eventualiai suparalyžiuoti lenkų protrūkį“ ir suskaldyti Lietuvos visuomenės politinį elitą, kad jis negalėtų būti potencialios spontaniškos ginkluotos kovos prieš rusus iniciatorius ir vadovas. Plačiai nušviečiama, bent jau lietuviškoje historiografijoje fragmentiškai atspindėta, kunigaikščio A. Sapiegos politinė veikla Napoleono dvare. Jo paties arba jam dalyvaujant kurti memorialai, kuriuose buvo pateikiama išsami informacija apie Abiejų Tautų valstybės politinius, ekonominius ir visuomeninius santykius, o taip pat siūlyti konkretūs planai, kaip sėkmingai nugalėti Rusiją organizuojant sukilimą Lietuvoje, kuris gerokai pagelbėtų besiveržiantiems Didžiosios Armijos daliniams.

Pirmajame skyriuje matome, kad išskirtiniu autoriaus tyrimo bruožu galima laikyti faktografinį nuodugnumą. Prieš baigiant aptarti skyrių norisi išsakyti vieną pastabą. „Keletas pastebėjimų apie Žemaitiją“ memorialo nuorodoje kažkodėl pažymėtas Pran-

cūzijos nacionalinis archyvas, nors dokumentas yra publikuotas Broniaus Dundulio „Napoléon et la Lituanie en 1812“ studijos prieduose.

Pirmosios dalies pirmajame skyriuje „Lietuva prancūzų ir rusų pasirengimo 1812 m. karui planuose“ autorius glaustai apžvelgė nesėkmingas Aleksandro I pastangas pažadais apie Lenkijos karalystės atkūrimą patraukti į savo pusę Varšuvos kunigaikštystės politikus ir kariškius. Kitas problemos dėstymo klausimas susiejamas su rusiškosios politinės strategijos Lietuvoje aptarimu, remiantis Rusijos valstybės sekretoriaus Michailo Speranskio memorialų bei Lietuvos ūkinio potencialo apžvalga Rusijos finansinės ir mokestinės politikos kontekste. Tolesniame tyrime atspindi Mykolo Kleopo Oginskio politinė veikla Rusijoje 1810–1812 m. Autorius taikliai pastebi, kad caro politikos strategija vakarinių gubernijų atžvilgiu turėjo keletą konkrečių tikslų: sukelti lietuvių separatistines nuotaikas, paskleidžiant LDK atkūrimo iliuzines viltis, kurios turėjo augančios konfrontacijos su Prancūzija perspektyvoje paralyžiuoti antirusišką visuomenės elito veikimą. Autorius glaustai aptarė Lietuvos politikų M. K. Oginskio, Kazimiero Pliaterio, Ksavero Liubeckio veiklos Peterburge aspektus. Šios lietuvių didikų pastangos yra žinomos iš ankstesnės istoriografijos, beje, čia dera pažymėti, kad liko neaptartas ir bibliografiniame sąrašė nepažymėtas istoriko Vlodo Sirutavičiaus darbas „Konstituciniai sumanymai Lietuvoje XIX a. pradžioje (1808–1812 m.)“ (*Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 7–28), kuris neabejotinai būtų D. Nawrotui pravertęs aptariant LDK konstitucijos projekto genezės klausimą.

Šiame skyriuje taip pat visapusiškai supažindinama su M. K. Oginskio, K. Pliaterio Lietuvos kariuomenės sukūrimo projektų turiniu. Nepamirštama ieškoti įvade užsibrėžto tikslo – lietuvių angažuotumo, kuris realizuojamas iškeliant klausimą, ar rusų propagandai pavyko sustiprinti prorusiškas simpatijas įvairiuose visuomenės sluoksniuose. Atsakymai į šį retorinį klausimą surandami nagrinėjant įvairias temas: lietuvių požiūrį į rusiškąją biurokratinę valdymo sistemą kaip svetimą, pateikiama naujų detalių apie LDK didikų emigraciją į Varšuvos kunigaikštystę, analizuojama, kaip Rusijos ūkinė politika, nuolatinės karinės rekvizicijos ir rekrutų prievolė blogino lietuvių valstiečių padėtį, tokiu būdu skatindama antirusišką šio luomo nusiteikimą. Aptaręs Vyriausiojo karo prievolių komiteto, sudaryto iš LDK didikų, sudarymo ir funkcionavimo aplinkybes, autorius teigia, kad ši institucija tapo Rusijos politikos įgyvendinimo įrankiu ir prisidėjo prie krašto ūkio suniokojimo. Čia taip pat glaustai apžvelgiami tradiciniai istoriografiniai klausimai: abiejų priešininkų kariniai pasirengimai prieš 1812 m. karą, Napoleono įsaku sukurtos žvalgybininkų agentūros veikla, kuri lenkų ir lietuvių padedama rinko žinias apie rusų karinių pajėgų dislokaciją ir judėjimą, o taip pat geografinius duomenis apie Lietuvą. Pabrėžiama, kad Napoleonas

nerodė didelio susidomėjimo Varšuvos kunigaikštystės ir Lietuvos didikų pastangoms organizuoti sukilimą lietuviškose žemėse, todėl jokie konkretūs žingsniai ta kryptimi nebuvo realizuoti ir visos idėjos žlugo karinio pasirengimo chaose.

Antrajame skyriuje „Didžiosios Armijos išengimas į Lietuvą“ pateikiama dviejų priešininkų karinių veikslių bendroji charakteristika, precizuojant jos persikėlimo per Nemuną ir karinių veikslių pirmosiomis kompanijos savaitėmis atskiras detales, remiantis to meto liudininkų atsiminimais. Autorius pabandė paieškoti atsakymo į klausimą, kodėl prancūzų ir kai kurių lenkų atsiminimuose gausu prieštaringų vertinimų (nuo priešiško, o tokių būta mažiausiai, atsargių – tokių daugiausiai, bei atvirai palankių ir entuziastingų) dėl lietuvių nuotaikų įžengus armijai išvaduotojai. D. Nawrotas konstatavo, kad neabejotinai palankias lietuvių nuotaikas savo išvaduotojų atžvilgiu smarkiai veikė Didžiosios Armijos karių veiksmai pirmosiomis karo dienomis. Konkrečiais pavyzdžiais (dažniausiai ilgomis citatomis iš J. Iwaszkiewicziaus studijos) istorikas dar kartą patvirtino istoriografijoje vyravusias nuostatas apie išplitusią betvarkę nenugalimos armijos gretose: karinių dalinių, o vėliau dezertyrų bei atsilikusių kareivių atviri plėšikavimai miestuose ir kaimuose gerokai atšaldė proprancūzišką vietinių gyventojų nusiteikimą. Tačiau, autoriaus nuomone, Lietuvoje pirmosiomis karo dienomis atgijo „sukilimo dvasia“ – vietiniai gyventojai, tiek bajorai, tiek valstiečiai, aktyviai ir visokeriopa rėmė Napoleono karinius dalinius. Šiame skyriuje taip pat paliesta nauja problema, susijusi su buvusios Abiejų Tautų Respublikos piliečiais, tarnavusiais Rusijos kariuomenėje. Autoriaus skaičiavimais, Generalinės konfederacijos ir LLVK raginimu iš rusiškosios tarnybos pasitraukė per 500 karininkų ir karių (tarp jų ir totoriai), tai sudarė apie 10 proc. tarnavusių.

Antrosios dalies dviejuose skyriuose dėmesys koncentruojamas ties Lietuvos valdžios institucijų bei Napoleono administracijos Lietuvoje formavimo ir kasdienine jų funkcionavimo praktika. Pirmajame skyriuje „Napoleonas ir Lietuvos valdžios sudarymas 1812 m.“, kaip jau įprasta remiantis gausia faktografinė medžiaga, išsamiai aprašoma pagrindinių Lietuvos laikinosios valdžios institucijų kūrimo eiga: birželio 30 d. vyko posėdis, kuriame buvo išrinkti LLVK nariai, 7 komitetų personalinė sudėtis, 4 departamentų, apskričių ir miestų valdymo institucijos bei nuosekliai narpliojami Konfederacijos akto politiniai aspektai: Napoleono požiūris, lenkų ir lietuvių didikų pozicijos.

Remiantis A. Potockio korespondencija, Mykolo Pliaterio dienoraščiu, koreguojamos ankstesnės J. Iwaszkiewicziaus ir B. Dundulio istoriografinės nuostatos – argumentuotai teigiama, kad kunigaikštis A. Sapiega, Napoleono favoritas, nebuvo reikšmingiausias asmuo posėdyje, kadangi įtakingiausi LDK didikai galėjo laisvai išsirinkti iš savo tarpo 5 vyriausybės narius, o imperatoriaus vaidmuo apsiribojo tik formaliu

sąrašo patvirtinimu. Be to, autoriaus nuomone, Lietuvos laikinosios vyriausybės narius, atidžiai išstudijavus jų biografijas, dera vertinti kaip gana sėkmingą pasirinkimą. Iš tiesų, kaip pripažįsta ir autorius, precizuoti vyriausybės narių gebėjimus valdyti šalį yra gana sudėtinga vien dėl to, kad jai teko dirbti itin sudėtingomis sąlygomis. Pakanka paminėti krašto ūkinio potencialo silpnumą ir didžiulius nuostolius, patirtus dėl Rusijos ir Prancūzijos armijų rekvizicijų ir savivaliavimų bei akivaizdžią dvišalystę – Napoleono pareigūnų tiesioginį kišimąsi į sprendimų priėmimo procesą.

Antrajame skyriuje „Napoleono valdžios funkcionavimas Lietuvoje 1812 m.“ vertinama lietuviškos valdžios institucijų veikla. Pirmiausia pažymima, kad pirminių ir svarbiausių trikdžių dera laikyti nuostolius, patirtus dėl Rusijos kariuomenės ir Didžiosios Armijos dalinių savavališkų veiksmų karo eigoje. Svarbiomis aplinkybėmis, kėlusiomis begales problemų vietinei valdžiai, autorius įvardijo Didžiosios Armijos dalinių nuolatinių žygiavimą per Lietuvos teritoriją karo metu ir jų vykdytas neteisėtas rekvizicijas, kurios galutinai nuskurdino gyventojus, o taip pat komunikacijų ryšių menką išsivystymą bei tai, kad Lietuvos laikinoji valdžia nekontroliavo visų 33 apskričių. Tiesą pasakius, šiuose vertinimuose nerandame nieko naujo.

Tolesniu tyrimu sprendžiama kertinė studijos problema – lietuvių visuomenės patriotinės nuostatos, jų palankumas ir parama Napoleonui, analizuojant tam tikrų luomų (didikų, bajorų, dvasininkų, miestiečių ir valstiečių) ar sluoksnio, pavyzdžiui, žydų situaciją, jų interesus ir lūkesčius, požiūrį ir reakciją į naujoves. Pastebėta, kad potencialios daugumos visuomenės elgesį stipriai veikė dvi aplinkybės: pirma, lietuvių laikysena 1812 m. nesiskyrė nuo lenkų elgesio 1806–1807 m. Didžiojoje Lenkijoje ir 1809 m. Galicijoje, antra, netikėtai atsivėrusią perspektyvą atkurti prarastą valstybingumą Napoleono genialumo dėka daugelis laikė stebuklu ir atpirkimo ženklu, o šiame mąstyme galima išvelgti pseudoreliginio tikėjimo elementus, besiremiančius mistiniu tautos išlaisvinimu ir nauju jos gimimu. Aprašant laikinosios valdžios veiklą visuose jos lygiuose – nuo apskričių, paprefektūrių, 4 departamentų komisijų ir vyriausybės komisijos, atkreipiamas dėmesys į konfliktinių situacijų tarp lietuvių ir prancūzų administracijos gausą.

Išsamiai aprašomas iki šiol istoriografijoje neaptartas atviras Karo komiteto pirmininko A. Sapiegos ir nario, ambicingo generolo R. Giedraičio konfliktas bei laikinosios vyriausybės narių tarpusavio nesantaikos ir pateikiama naujos faktografijos apie laikinąją vyriausybę ištikusią krizę ir josios nuolatinius konfliktinius santykius su Lietuvos generalgubernatoriumi. Tačiau, autoriaus nuomone, Lietuvai visokeriopaipai paremti Napoleoną trukdė ne tiek valdžių institucijų konfliktai ar Lietuvos valdinių administraciniai gebėjimai, bet Rusijos potencialo ir noro kovoti neįvertinimas, pernelyg optimistinės prognozės dėl Lietuvos ekonominio potencialo, nustekento dėl

rusų politikos ir Didžiosios Armijos savivaliavimų (dėl pastarosios priežasties istorikų nuomonės praktiškai nesiskiria). Pabaigai dera pastebėti du dalykus: pirma, kad ši problematika autoriaus suprantama ir aptariama gerokai plačiau ir giliau nei ankstesnių tyrinėtojų – J. Iwaszkiewiczaus ir B. Dundulio, autorius ne tik energingai polemizuoja, bet ir aštriai kritikuoja tam tikrus jų vertinimus, pasitelkdamas naujas išvagas bei faktus. Tai suprantama, turint omenyje, kad šios temos klasikų darbai rašyti prieš beveik 100 ar 50 metų. Tačiau akivaizdu, kad negalima sutikti su kategorišku autoriaus kaltinimu, kad šių tyrinėtojų napoleonmečio vykusių procesų vertinimai yra vos ne sąmoninga falsifikacija (p. 421, 493).

Trečiojoje ir didžiausioje pagal apimtį (daugiau kaip trečdalis knygos teksto) dalyje „Lietuvos karinės pastangos 1812 m.“, siekiant išsiaiškinti lietuvių indėlį karinėje srityje, nagrinėjama maisto ir pašaro rekvizicijų, skirtų Didžiajai Armijai, vykdymo eiga, finansinė krašto būklė, o didžiausias dėmesys sutelkiamas ties Lietuvos kariuomenės organizacine problematika. Pirmajame skyriuje „Lietuvos finansinės ir maisto aprūpinimo pastangos, skirtos Napoleonui 1812 m. kare“ išsamiai apžvelgiamos transporto, maisto ir pašaro rekvizicijų veikimo sistema, aprūpinimo sandėlių išsidėstymas, rekvizicijų dydžiai, jų vykdymo aplinkybės, eiga bei rezultatai. Teigiama, kad Lietuva įvykdė iškeltą Didžiosios Armijos aprūpinimo užduotį. Pažymėtume vertingą autoriaus įdirbį nagrinėjant Lietuvos mokesstinę politiką ir josios praktinę realizaciją, pateikiant naujus statistinius duomenis lentelėse apie įvairių mokesčių surinkimą 4 departamentuose. Ypač vertinga mokesčių, skirtų Lietuvos reguliariosios pėstininkų ir kavalerijos pulkams bei žandarmerijai, surinkimo statistika. Ši skaičių ekvilibristika leidžia susidaryti realų Lietuvos išdo pajamų ir išlaidų vaizdą bei pateikti argumentuotą išvadą, kad šalies valdžios institucijos, pirmiausia Išdo ir Maisto komitetai, įvykdė numatytas užduotis tiek, kiek leido galimybės. Tai vienas conceptualiausių teminių fragmentų šioje studijoje.

Kariuomenės reikalų aptarimas vertinamas kaip vienas pagrindinių tyrimų objektų. Tai suprantama, kadangi ši tema suteikia palankias galimybes tyrinėtojiui atsakyti į iškeltą klausimą. Iš tiesų organizaciniai kariuomenės reikalai: Napoleono nuostatos dėl Lietuvos kariuomenės kūrimo principų, Karo komiteto praktiniai žingsniai, reguliariosios kariuomenės pulkų struktūra, jų formavimo aplinkybės, aprūpinimo ir apginlavimo eiga ir t. t., nagrinėjami plačiai ir išsamiai.

Palyginus su ankstesniąja istoriografija, čia karinių dalinių formavimo ir veiklos problematika gerokai išplečiama ir papildoma naujais faktais arba jais remiantis tikslinamos tam tikros detalės. Pateikiama ypač daug vertingos naujos medžiagos apie tautinės gvardijos ir totorių eskadrono formavimo aplinkybes. Atkreiptinas dėmesys į puikiai išnagrinėtus šaulių batalionų rekrutavimo klausimus. Aštriai oponuojama B. Dundulio ir J. Iwaszkiewiczaus teiginiams dėl pernelyg kritiško kariuomenės ver-

tinimo. Tiesa, ne visais atvejais su tuo galima sutikti. Pavyzdžiui, dėl B. Dundulio teiginio apie Lietuvos kariuomenės autonominių valdymą, o tiksliau sakant, tiesioginį pavaldumą Napoleonui, bet ne Varšuvos kunigaikštystės kariniams vadams. Kontraragumentų, paremtų tyrimu, autorius kažkodėl nepateikė, išskyrus elementarų paminėjimą, kad jiems buvo suteikta tolesnė Varšuvos kunigaikštystės pulkų numeracija. Iš tiesų Lietuvos karinių dalinių reikalus, kol buvo formavimo stadijoje, administravo laikinoji vyriausybė ir prancūzų administracijos pareigūnai, pirmiausia Lietuvos generalgubernatorius D. Hogendorpas. Akivaizdu tai, kad jie galėjo būti panaudoti pagal susiklosčiusią karinę situaciją ir priskirti prie bet kurio Didžiosios Armijos karinio junginio. Pastarajai traukiantis Lietuvos daliniams vadovavo, ką beje, kitame skyriuje aprašo ir pats autorius, Karo komitetas ir D. Hogendorpas. Visa karo tematika realizuojama daugybe smulkių faktų, ilgomis citatomis, skaičiais, vardais, lentelėmis. Taigi autorius parodo nemažą įdirbį.

Tačiau norisi pastebėti tam tikrus svarbiausius kritinius momentus. Faktografinis išsamumas, noras visus įvykius precizuoti vien faktografinė kalba, manyčiau, pernelyg užvaldė autorių, kad netgi istoriografijoje gerai žinoma informacija pateikiama remiantis tik pirminiu šaltiniu. Tokių atvejų fiksavome nemažai, todėl paminėsime tik keletą ryškiausių kaip iliustraciją. Dažniausiai toks keistas rašymo būdas pastebimas dėstant reguliariosios kariuomenės rekrutų ir kavalerijos formavimo tematiką, pavyzdžiui, pėstininkų rekrutų ir kavalerijos priėmimo tvarka yra išdėstyta analogiškai kaip J. Iwaszkiewicziaus (*Litwa...*, p. 164–167) ir B. Dundulio (*Napoléon et la Lituanie en 1812*, Paris, 1940, p. 200–201), tačiau abiem atvejais pateikiamos nuorodos į archyvinį šaltinį. Kavalerijos ir pėstininkų pulkų, surinktų Vilniaus departamente, formavimo eiga nagrinėjama praktiškai remiantis vien pirminiais šaltiniais, nors šis klausimas, grindžiant tais pačiais dokumentais, aptartas V. Pugačiausko knygoje „Napoleono administracija Lietuvoje“ (Vilnius, 1998, p. 142–162). Kalbant apie valstiečių nuostatas karinės tarnybos atžvilgiu, beveik išimtiniai remiamasi tik Lietuvos valstybės istorijos archyve saugomais, gerai tyrinėtojams žinomais pirminiais šaltiniais, visiškai ignoruojant lietuviškos istoriografijos įdirbį (B. Dundulis, *Napoléon et la Lituanie...*, p. 206; V. Pugačiauskas, *Napoleono administracija Lietuvoje...*, p. 150–151). Taigi skaitant susidaro įspūdis, kad autorius šią tematiką nagrinėja pirmą kartą. Knygoje panaudoti dailininkų Kristupo Komanieckio ir Samantos Glinskos rekonstrukciniai piešiniai, nors būtų tikslingiau pateikti išlikusias autentiškas Lietuvos kavalerijos (17 ir 19 pulkų) uniformų dalis, kurios pristatytos A. Pigeardo (*Les lanciers Lithuaniens 1812–1813, Tradition*, 1995, nr. 104, p. 5–9).

Aptarus karinę tematiką pereinama prie Didžiosios Armijos sugrįžimo ir Lietuvos laikinosios vyriausybės komisijos tolesnio likimo. Smulkiai aprašomos generolo Jono Kanopkos vadovaujamo 3-iojo švoležerių gvardijos pulko sutriuškinimo prie Slani-

mo aplinkybės, pateikiama nemažai naujų žinių apie Lietuvos karinių dalinių situaciją ir dalyvavimą kariniuose veiksmuose, apžvelgiama gerai iš ankstesnės historiografijos žinoma Didžiosios Armijos sugrįžimo eiga, padėtis Vilniuje ir Kaune, papildomai aptariami Lietuvos patirti materialiniai nuostoliai. Remiantis J. Iwaszkiewicziaus tyrimu, teigiama, kad Vilniaus departamente žuvo 47 774 gyventojai. Tačiau žinodami, kaip rusų administracijos pareigūnai rinko duomenis (prie žuvusių priskaičiuojami laikinai pasitraukę iš savo gyvenamųjų vietovių, mirę sava mirtimi bei 1813 m. žiemą ir pavasarį mirę nuo šiltinės epidemijos), galima teigti, kad remiantis šiuo dokumentu neįmanoma pateikti netgi preliminaraus žuvusių, mirusių ir dingusių be žinios civilių gyventojų skaičiaus. Nuosekliai pristatoma LLVK narių veikla ir likimas, o taip pat lietuviškų karinių dalinių, pasitraukusių kartu su Didžiąja Armija situacija, pateikiant naujos vertingos informacijos apie pulkų kavalerijos ir pėstininkų pulkų karininkų ir karių skaičių 1813–1814 m.

Tačiau šiame skyriuje taip pat susiduriame su ne itin korektišku autoriaus požiūriu į kolegų darbus. Keli esminiai pastebėjimai. Dėl nesuprantamų priežasčių ignoruojamas istoriko Liudo Glemžos straipsnis „Lietuvos kariniai daliniai Prancūzijos kariuomenėje 1812–1814 m.“ (*Karo archyvas*, t. XVIII, Vilnius, 2003, p. 137–168). Didžiosios Armijos sugrįžimo peripetijų Kaune aprašymas būtų gerokai išsamesnis, panaudojus ne tik kariškių atsiminimus, bet ir vietinio gyventojų, bernardinų vienuolio patirtus išpūdžius, kurie yra publikuoti lenkų kalba (B. Dundulis, Napoleono armijos įsiveržimas į Kauną, *Vilniaus universiteto mokslo darbai*, Vilnius, 1960, t. 32, p. 249–260). 43-uoju numeriu pažymėtoje lentelėje apie Lietuvos dalinių būklę Varšuvos kunigaikštystėje 1813 m. sausio 15 dieną nurodomas archyvinis šaltinis, tačiau analogiška lentelė yra publikuota autoriui puikiai žinomoje I. Iwaszkiewicziaus knygoje. Taigi tokių faktų suma šiame skyriuje, turint omenyje pastebėtus netikslumus visoje studijoje, verčia manyti, kad tai ne atsitiktinės klaidos, bet savotiškas autoriaus darbo stilius.

Apibendrinant galima pažymėti, kad D. Nawroto studija yra tolesnis žingsnis tyrinėjant napoleonmečio istoriją. Pastebime nenuginčijamą, daug pastangų pareikalavusį įdirbį, siekį naujai apžvelgti historiografijoje daugiau ar mažiau tyrinėtą tematiką, ją papildyti naujais akcentais. Studiją išties dera vertinti kaip vieną iš bandymų realizuoti Lietuvos 1812 m. istorijos tyrimų sintezę, apibendrinančią bei tam tikrais atvejais gerokai papildančią ir patikslinančią ankstesnių istorikų darbus ir išryškinančią tuometinės Lietuvos visuomenės „angažuotumo“ mastelį. Dargi drįsčiau teigti, kad šis darbas galutinai išvadavo ateities tyrinėtojus nuo būtinybės praleisti daug laiko archyvuose, kadangi suformuotas esminis faktografinis pagrindas, kurį vargu ar būtų galima papildyti kokių reikšmingesniu šaltiniu.

Virgilijus P u g a č i a u s k a s

Dalia Marcinkevičienė. **Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970 metai. Biografiniai Lietuvos moterų interviu.** Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2007, 205 p.

Pastaruoju metu moterų istorija tapo aktualia tarpdisciplinų tyrinėjimų sfera. Nemažą indėlį į ją įneša ir istorikės Dalios Marcinkevičienės darbai. Naujausioje jos monografijoje „Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970 metai. Biografiniai Lietuvos moterų interviu“ D. Marcinkevičienė nagrinėja lyties ir istorijos santykį, remdamasi sakininės (pasakojamosios) istorijos (*oral history*) metodais. Paskatą parašyti šios knygos recenziją nulėmė kelios priežastys. Mane sudomino ne tik nagrinėjama tema, bet ir šiam tyrimui atlikti pasitelktas interviu, plačiai naudojamas etnologijos mokslas. Šis metodas istorikų dar nėra plačiai taikomas. Kaip teigė D. Marcinkevičienė, nors darbo pradžioje atrodė, kad sakininė istorija, kaip mokslinio tyrimo metodas, savaime žinomas istorikui, tačiau pradėjus imti interviu paaiškėjo, kad tyrimui reikia ne tik istorikui įprastų gebėjimų, bet ir papildomų profesinių žinių. Todėl teko susipažinti su pokalbio atlikimo metodikomis, išstudijuoti metodologines prieigas, pritaikyti jas lietuviškų pokalbių analizei.

Turiu konstatuoti, kad tokio pobūdžio istoriko darbas – pirmasis Lietuvoje, ir prisiminti, kad dar netolimoje praeityje etnologai buvo istorikų kritikuojami dėl būtent tokiu metodu gaunamų nepatikimų rezultatų. Ir dar vienas šią recenziją parašyti paskatinęs aspektas – nagrinėjamas sovietinis laikotarpis. Lietuvos etnologai šioje srityje dar žengia pirmus žingsnius. Todėl, be jokios abejonės, istorikų patirtis yra naudinga.

Knygos pratarmėje autorė pristato, kad joje, remiantis biografinių moterų interviu ir sovietinės periodikos analize bus atskleidžiama, kokios moterų tapatybės klostėsi aneksuotoje Lietuvos visuomenėje ir kokią įtaką šiam procesui turėjo sovietinė ideologija. 2001–2005 m. apklaustų moterų pasakojimai, paveikti naujų politinių, kultūrinių ir socialinių sąlygų, konstruoja naujas jų tapatybes ir santykį su praeitimi, knygoje jie analizuojami kaip kolektyvinė moterų atmintis. Todėl vieno iš atminties istorijos krypčių metodo taikymas, kurio esminis tikslas yra visos visuomenės arba pavienių jos grupių subjektyvių įsitikinimų ir nuomonių analizė, manau, pasiteisino.

Studijoje keliama prielaida, kad moterų sampratos apie lyčių vaidmenis, draugystę, meilę, darbo ir pareigų šeimai derinimą, estetiką ir grožį, vaikų auklėjimo principus neretai atitiko oficialias moralės ir elgesio normas, skleistas 1945–1970 m. sovietinės Lietuvos laikraščiuose ir žurnaluose. Moterų gyvenimo istorijos rodo, kad jų vertinimai ir priimami sprendimai buvo veikiami propagandinių to meto klišių, tačiau dalis pokalbių neturi šio antspaudo ir atskleidžia autentišką individualią atmintį. Knygoje pateikiami dešimties moterų interviu, iš viso buvo apklausta ir išanalizuota 150 pokalbių (apie pusšimtį moterų apklausė autorė). Biografiniai interviu apima platų nagrinėjamų

klausimų ratą. Nors, kaip teigė studijos autorė, respondenčių buvo prašoma dėmesį daugiau telkti į studijoje analizuojamus 1945–1970 m., tačiau jų pasakojimai nebuvo paveikti iš anksto parengtų klausimų. Kalbindama moteris autorė vadovavosi vadina- muoju postmoderniu būdu, kai iš anksto klausimai nežinomi. Atrenkant šiai knygai pokalbius buvo pasirinkti naratyvai, pasak autorės, atspindintys gausenes socialines to meto moterų grupes. Knygoje pateikti tremtinės, auginusios vaiką invalidą, eilinės partinės darbuotojos, kolūkio specialistės, dailininkės, namų vaikų auklėtinės, LSSR vyriausybės nario žmonos, aukščiausiojo partinio aparato darbuotojos, medicinos sesers, restorano padavėjos pasakojimai. Dauguma kalbintų moterų gyveno mieste. Tyrime daugiau orientuojamasi į elitinę visuomenės pusę. Tiriamuoju laiku didesnė gyventojų dalis gyveno kaime, todėl ne visai sutikčiau su autorės teiginiu, kad tolygiai apimamos gausesnės socialinės grupės.

Darbą be pratarmės, išvadų, santraukos bei literatūros sąrašo, sudaro penkios dalys. Pirmojoje jų apibrėžiamas sakininės istorijos metodas, trumpai apžvelgiami kitų šalių mokslininkų šioje srityje atlikti darbai. Sutinku su autore, kad ši studija pratęsia me- todologinius sakininės istorijos principus. Knygoje pateikti interviu analizuojami kaip kolektyvinė moterų atmintis: nors ir individuali, ji buvo konstruojama sovietinio režimo aplinkoje, kuri formavo kasdienės moterų patirtis. Nors kaip ir etnologai autorė susi- duria su *etnografinės dabarties* problema. Studijoje pateikti 2001–2005 m. apklaustų moterų interviu, kai jų prisiminimai buvo veikiami naujų politinių ir kultūrinių sąlygų. Todėl knygoje atsispindi, kaip šiandien pačių moterų permąstoma atmintis konstruoja naujas jų tapatybes ir santykį su praeitimi. Šiai problemai skirta atskira studijos dalis „Permąstomos tapatybės, 1989–2005: individuali patirtis“. D. Marcinkevičienė pagal tai, kokį santykį su praeitimi moterys siekė išsaugoti, jų naratyvus suskirstė į tris grupes. Pirmąją sudaro atsiminimai, kuriuose gyvenimas sovietmečiu vertinamas teigiamai ir dažnai priešinamos pokomunistinės Lietuvos visuomenės „sumaterialėjimui, bedvasiškumui“. Jos nėra priskirtos kuriam nors socialiniam sluoksniui ir turėjo skirtingas patirtis. Savo socialine ir materialine padėtimi moterys skyrėsi – nuo partiniam elitui priklausiusių iki paprastų darbininkių. Antroji grupė – tai moterys, skausmingai išgyvenusios Lietuvos inkorporavimą į SSRS, tačiau pokalbio metu nepabrėždavusios neigiamo požiūrio į sovietmetį. Trečioji grupė moterų, kurios pokalbio pradžioje akcentuodavo itin neigiamą požiūrį į sovietmetį ir pareiškėdavo norą papasakoti, „kaip buvo iš tikrųjų“. Būtent šių moterų pasakojimų, kaip teigė autorė, ir nepavyko įtraukti į studiją dėl jų nenuoseklumo, emocionalumo, dėmesio sutelkimo į dabartį ir pan. Tačiau šie pokalbiai buvo svarbūs siekiant suvokti moterų santykį su sovietine praeitimi ir jų pastangas keisti savo tapatybę po 1989 m. Autorės nuomone, akivaizdu, kad naujosios moterų tapatybės dar nėra įsisąmonintos ir vargiai taps autentiška patirtimi,

nes tam trūksta socialiai pateisintos atminties – įvykių, sąsajų su kitų žmonių veiksmis, poelgiais ar emocijomis, kad galėtų užtikrinti rišlų jų pasakojimų tęstinumą. O nesugebėjimas atkurti asmeninės gyvenimo istorijos sovietmečiu byloja, kad nutylimi atsiminimai slepia propagandos paveiktą naratyvą, kurį moterys emociškai jau užmiršo. Todėl, pasak autorės, tyla trečiosios grupės moterų atsiminimuose gali būti pakeista interviu su moterimis, kurios daugiau ar mažiau jautė komfortabilų ryšį su sovietine kasdienybe ir neįstengė jos ištrinti iš savo atminties po 1989 m.

Trečioje knygos dalyje „Kasdienybė ir ideologija, 1945–1970: kolektyvinė atmintis“ išskiriami keli aspektai, būdingi visų moterų pasakojimams: 1) darbas, šeima, lyčių vaidmenys; 2) draugystė ir meilė; 3) vaikai ir visuomeninis auklėjimas; 4) grožio ir estetikos normos. Jų analizė patvirtino jau anksčiau keltas prielaidas, kad moterų vertinimai ir sprendimai buvo veikiami propagandinių to meto klišių. O ketvirtojoje knygos dalyje „Propagandos šešėlyje: apie išsaugotą ir perduotą atmintį“ parodoma, kad darbo pradžioje autorės iškelta prielaida, jog sovietinės moters gyvenimas tilpo į oficialias moralės ir elgesio normas, greičiausiai pasiteisino tik iš dalies. Kaip rodo biografinės medžiagos analizė, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, moterų kasdienybė išsiverždavo iš to meto ideologinių rėmų. Sovietinės valdžios ignoravimas arba pasitikėjimas lojalumu suteikė joms galimybę atsiriboti nuo propagandinių stereotipų ir padėjo išsaugoti individualią patirtį bei atmintį.

Savo apimtimi pati didžiausia darbo dalis, skirta biografinių moterų interviu pateikimui. Kiekvienos moters pasakojimas iliustruotas jos nuotraukomis: su šeima, darbe ar pan. Skaityti šiuos moterų pasakojimus labai įdomu, nes kiekvienas jų yra kitoks. Laisvo pokalbio metu moterys tarsi kalbėjo apie tuos pačius dalykus: darbą, šeimą, vaikus, kasdienybę, tačiau kiekviena savaip pateikė ir interpretavo jai svarbius ir dabar, per laiko prizmę peržvelgtus klausimus. Pasakojimai rodo, kad nors paveiktos sovietinio režimo moterų patirtys atspindi to meto realijas, tačiau kiekvieną iš jų šis laikotarpis paveikė kitaip. Moterys buvo skirtingo išsilavinimo, socialinės padėties, dirbo įvairų darbą, turėjo šeimas bei skirtingas gyvenamas vietas.

Manau, jog D. Marcinkevičienės pasirinktas sakininės istorijos metodas buvo tikslingas atkleidžiant moterų tapatybes sudėtingu (1945–1970) laikotarpiu. Reikšminga autorės išvada, kad biografiniai Lietuvos moterų interviu atskleidžia kiek skirtingas jų tapatybes – naratyvuose nėra herojiško patoso, būdingo rusių gyvenimo istorijoms. Lietuvos moterys save tapatinavo su okupuotos šalies gyventojomis ir priėmė sovietinę kasdienybę kaip neišvengiamą. Nors dauguma Lietuvos moterų perėmė propagandos skirtus vaidmenis, emociškai jos išliko socialistinio gyvenimo stebėtojomis, o ne aktyviomis dalyvėmis. Be to, biografiniai moterų interviu patvirtino, kad propagandos pastangomis naujosios jų tapatybės intensyviausiai buvo perimamos nuo šeštojo dešim-

tmečio vidurio. Pasakojant apie šį ir vėlesnius laikotarpius moterų naratyvai tapdavo skurdūs, formalūs ir primindavo ištraukas iš to meto laikraščių ir žurnalų.

Apibendrindama Dalios Marcinkevičienės darbą „Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970 metai. Biografiniai Lietuvos moterų interviu“ manau, kad jis yra reikšmingas ne tik istorikams, etnologams, bet ir kitų humanitarinių ir socialinių mokslų atstovams. Pateikti autentiški moterų pasakojimai, manau, leis skaitytojui iš įvairių pusių pažvelgti į jam rūpimas problemas ir surasti atsakymus į daugelį klausimų, susijusių su lyčių, šeimos, sovietmečio problematika. Analizuojant knygą matomas autorės apsiskaitymas, sugebėjimas naudotis daugelio mokslo šakų tyrinėjimais ir naujaisiais teoriniais mokslo darbais. Darbas sklandus, išvados logiškos, tinkamai sutvarkytas mokslinis aparatas. Manau, kad lyčių studijos Lietuvoje dar tik pradeda plėstis, todėl tokio pobūdžio darbai yra aktualūs ir skatina mokslines diskusijas bei humanitarinių ir socialinių mokslų pokyčius.

Rasa Paukštytė-Šaknienė